

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.1>

ЗАДОРОЖНА А.П.

**ІНСТИТУТ ПІДСУДНОСТІ В ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕННЯХ
З VIII СТ. ДО Н.Е. ДО I СТ. ДО Н.Е.**

**THE INSTITUTE OF JURISDICTION IN STATE ENTITIES
SINCE THE VIII CENTURY B.C. TO THE I CENTURY A.D.**

Багато правових інститутів цивільного процесуального права виникають не тільки внаслідок використання світового досвіду, але є наслідком узагальнення національного досвіду, здобутого під час врегулювання певних правових питань органами влади національних держав, які діяли на території тих чи інших земель. Це ж стосується й українських земель. Правовий інститут підсудності в цивільному процесі менше піддається впливу глобальних чинників, а більше залежить від національного фактора, що пов'язується з своєрідною національною системою цивільної судової юрисдикції. Вона для кожної країни є унікальною. Хоча певною мірою можна говорити про те, що підсудність на українських землях була одним із проявів рецепції римського права. Особливо, коли мова йде про церковні суди. Дослідження стосується періоду ще з часів стародавніх греків, які мешкали на землях сучасної України, тобто з VIII ст. до н.е. у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Хоча їхні досягнення багатьма науковцями не включаються в національний досвід правового регулювання питань підсудності в цивільному процесі, так як нашими предками, з яких почалася українська державність, виступають східні слов'яни, та дослідження інституту підсудності починаються з Київської Русі (I пол. XI ст.), однак зародження та розвиток інституту підсудності в зазначений період все ж таки має значення для дослідження інституту підсудності в подальшому. Не включення історичного періоду до IX століття до національного досвіду правового регулювання питань підсудності не означає, що до цього не було правових норм про підсудність. Також не слід забувати, що інститут підсудності на українських землях є одним із проявів рецепції римського права. Інститут підсудності постійно змінювався, реагуючи на зміни норм права, що впливали на формулювання матеріально-правових вимог. У статті піднімається питання історико-правових передумов формування інституту підсудності в цивільному процесі на українських землях, а також його становлення та розвиток у межах законодавства, що діяло в різні часи на територіях у межах сучасної України.

***Ключові слова:** підсудність, рецепція, процес, територія, суд, компетенція.*

Many legal institutions of civil procedural law arise not only as a result of the use of world experience, but are a consequence of the generalization of national experience gained during the settlement of certain legal issues by the authorities of national states

that operated on the territory of Ukrainian lands. The legal institution of jurisdiction in a civil process is less influenced by global factors and depends more on the national factor associated with a peculiar national system of civil court jurisdiction. It is unique for each country. Although to a certain extent it is possible to say that jurisdiction on Ukrainian lands was one of the manifestations of the reception of Roman law. Especially when it comes to church courts. The research concerns the period from the time of the ancient Greeks, who lived on the lands of modern Ukraine, that is, from the VIII century. B.C. in the Northern Black Sea and Azov region. Although their achievements are not included by many scientists in the national experience of legal regulation of jurisdiction issues in civil proceedings, since our ancestors, from whom Ukrainian statehood began, are Eastern Slavs, however, the origin and development of the institution of jurisdiction in the specified period is still significant for research on the institution of jurisdiction in the future. Not including the historical period before the 9th century in the national experience of legal regulation of jurisdiction issues does not mean that there were no legal norms on jurisdiction before that. It should also not be forgotten that the institution of jurisdiction on Ukrainian lands is one of the manifestations of the reception of Roman law. The institution of jurisdiction was constantly changing, responding to changes in legal norms that influenced the formulation of material and legal requirements. The article raises the issue of historical and legal prerequisites for the formation of the institution of jurisdiction in civil proceedings, as well as its formation and development within the framework of the legislation that was in effect at different times in the territories within the boundaries of modern Ukraine.

Key words: *territorial jurisdiction, reception, proceedings, territory, court, competence.*

Актуальність теми. Інститут підсудності, як і сам термін «підсудність», є відносно молодими в цивільному процесуальному праві. Однак, ті правила і механізм їх дії, а також той зміст, що вкладається у дане поняття, не є новим. Формування суспільства, розвиток права власності обумовив створення системи судових органів. При цьому суди створювались за різними ознаками: класом, територіальністю, інституційністю, сутністю (категорію) справи. Відтак право мало передбачати правила визначення суду, який буде повноважним розглядати кожну конкретну справу, тобто підсудності.

В статті поставлено **за мету** розкрити генезу підсудності в ранніх державних утвореннях та його впливу на процесуальне право пізніших часів.

Виклад основного матеріалу. В Стародавній Греції спори між громадянами союзних республік розглядала гелісія (суд присяжних). До підсудності ради п'ятисот було віднесено звіти посадових осіб та здійснення суду над ними [1 с. 24, 25, 74]. Існували і спеціальні судові органи. Так, цивільні і малозначні кримінальні справи були підсудні суду діететів. Розрізнялися приватні та державні діетети. Приватні діетети були близькими до сучасних третейських суддів.

Колегія сорока так само розглядала незначні цивільні справи. Справи рабів були підсудні колегії одинадцяти. Крім того, ця колегія розбирала справи про крадіжки, розбої і викрадення люде та здійснювала нагляд за в'язницями і за виконанням вироків. Справи щодо укладення шлюбу, при відсутності домовленостей між домовласниками нареченого і нареченої, якщо опікун нареченої не погоджувався з матір'ю, вирішував магістрат.

Зовсім інші судова система існувала в Стародавньому Римі. Так, в царський період римської держави судові функції здійснювали народними зборами та рексом [2 с. 8]. Злочини проти приватних осіб розглядалися як особиста справа потерпілого, за виключенням лише деяких випадків, коли переслідування здійснювалося за ініціативою самої держави [3 с. 105].

У III ст. до н. е. спори між римськими громадянами та палестинами, а також між палестинами були віднесені до компетенції палестинського претора. Курільні едили виконували поліцейські функції, наглядали за порядком в місті, постачали продовольчі товари, наглядали за торгівлею та розглядали торгові спори. Існувала спеціальна підсудність для деяких категорій справ, наприклад, підсудність за місцем виконання договору, за місцем вчинення цивільного правопорушення. Допускалося, що сторони могли домовитися про зміну підсудності і встановити компетентний для певного випадку суд [3 с. 41]. Так, наприклад, в справах щодо власності, які не торкалися життя, честі і свободи, сторони могли обрати третю незацікавлену особу для вирішення спору [4 с. 331].

Усі справи між громадянами могли розбиратися тільки міськими магістратами Риму або того міста, в якому особа проживала і мала право громадянства. Ці правила підсудності розповсюджувалися на всі римські провінції. Для римських громадян, що проживали в провінціях, була можливість вимагати перенесення їхніх суперечок на розгляд міських магістратів Риму. І навпаки, відповідач, який тимчасово перебував в Римі з різних підстав (як свідок, арбітр, або суддя), мав право просити про перенесення процесу за місцем свого проживання [5 с. с. 59].

Юрисдикція щодо розгляду цивільних суперечок між плебеями належала плебейській судовій колегії. Майнові спори всіх латинів вирішувались у тих же судах і в тому самому порядку, що й спори римських громадян. Вільновідпущеники не мали права звернення до суду щодо дій патрона.

Вирішення майнових спорів в Римській державі було в юрисдикції третейських судів. І така ситуація існувала майже до кінця республіки [3 с. 105]. У зв'язку з розмежуванням публічного та приватного права суди розмежовувались на *iudicia publica* (суд в справах, що стосуються інтересів держави) і *iudicia privata* (суди в справах приватних прав громадян) [6 с. 33].

В екстраординарному процесі періоду монархії судові функції здійснювалися адміністративними органами: в Римі та Константинополі (у зв'язку з поділом імперії на Західну і Східну) – *praefectus urbi* (начальником міської поліції), в провінціях – правителем провінції, а з менш важливих справ – муніципальними магістратами. Однак нерідко імператори приймали судові справи і до свого особистого розгляду [6 с. 40].

За часів Римської імперії підсудність стала становою. Представники вищих станів судились самим імператором. Чиновник мав привілей бути підсудним своєму керівнику. Особливий суд існував для рабів і колонів.

Крім того, римському праву була відома аксіома: «Позивач слідує суду відповідача», що означає, що при визначенні місця розгляду цивільної справи позивач керувався місцем проживання відповідача. Дане правило отримало назву загального правила територіальної підсудності і застосовувалося відповідним чином у всіх римських провінціях.

Що ж до правил підсудності в праві древніх державних утворень на території України, то як зазначають І.А. Безклубий, І.С. Гриценко та О.О. Шевченко, в руках скіфських царів (Скілур, Палак, Фарзай, Інісмей) зосереджувалася судова влада. Проте влада царя не була абсолютною. Вона обмежувалася радою скіфських племен і народними зборами всіх воїнів [7 с. 15].

Правова система Скіфії ґрунтувалась на звичаях, спираючись також на розпорядження царів та постанови народних зборів вождів, дружинників і родових старійшин. Оскільки в скіфів уже була приватна власність на худобу, рабів, предмети домашнього вжитку, одяг, зброю, знаряддя праці, прикраси, то повинні були існувати й норми права, які її захищали. Купівля-продаж, обмін, дарування майна регулювались нормами зобов'язального права. Договори між двома сторонами скріплювались клятвою, порушення якої жорстоко каралось. Тип злочину та міру покарання визначав суддя [8 с. 10].

Цілком ймовірно, що справи про злочини, які не порушували основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у порядку змагального процесу, коли справа порушувалась за зверненням самого потерпілого чи його родичів (в разі вбивства його), встановлення особи винного, розшук і виявлення злочинця та притягнення його до суду, збирання і подання доказів та доведення вини обвинуваченого, а іноді й визначення міри і ступеня покарання покладались на самого потерпілого (чи його родичів) [9 с. 10].

Водночас зі скіфами майже тисячу років у Північному Причорномор'ї існували близько двох десятків грецьких міст-держав, або полівів, таких як Ольвія, Херсонес Таврійський, Федосія, Пантікапей тощо [8 с. 11–12]. Як зазначає Шигаль Д.А., за формою правління це були демократичні (VII ст. до н. е.) або аристократичні республіки (з I ст. до н. е.).

Як свідчать джерела, в грецьких містах-державках була поширена антична модель системи судових органів. Вищим органом державної влади були народні збори. Значну роль в управлінні полісами відігравала Рада міста як постійно діючий орган влади. Третьою ланкою міського управління були виборні колегії – магістратури – або окремі посадові особи – магістрати (Так само як і римському праву). До їхньої компетенції належали фінансові справи, робота судових установ, військові справи [9 с. 13].

На політичній арені приблизно в V ст. до н.е. з'явилося Боспорське царство. На першому етапі існування Боспорської держави всі міста, що увійшли до неї, зберігали місцеве самоврядування і певну самостійність, зокрема у розв'язанні внутрішніх справ [10 с. 8].

Населенню античних міст-держав, як і громадянам грецьких метрополій, була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні суперечки шляхом судових позовів. Саме тому судоустрій та судочинство набули тут достатньо складних, розвинених форм [11 с. 64].

Усі судові справи за формою процесу підрозділялись на 2 різновиди: приватні та державні. Приватний процес розпочинався в разі скоєння таких діянь як образа дією, зокрема через побиття, наклеп, завдання матеріальних збитків, образа родичів, крадіжка, неповернення боргу, невіплата грошей за житло, відмова здійснювати оплату за проживання, неналежне виконання своїх обов'язків опікуном, відмова від виконання зобов'язань цивільно-правового характеру, відмова від утримання непрацездатних батьків, незаконне одержання зиску, скоєння низки найтяжчих злочинів та інше. Приватним вважався процес безайосеос – процес, який порушувався покупцем проти продавця, якщо третя особа оспорує правильність акту купівлі-продажу (пред'являє права на продане), а особа, що продала, не підтверджує своїх прав на річ. Але, як цілком слушно зазначив В.В. Латишев, поняття державного та приватного процесу все ж не були чітко розмежовані і в багатьох випадках лише позивач своєю волею вирішував який процес розпочинати.

Окрім того, за процесуальними особливостями в античних державах Північного Причорномор'я певною мірою вже розрізнялися справи кримінальні та цивільні. До категорії цивільних справ відносили тяжби про який-небудь спірний предмет. Такі справи мали наслідком присудження права власності на нього одній зі сторін, а не особисте покарання відповідача [12 с. 70–72].

Якщо позивач та відповідач перебували у громадянстві різних держав, як наприклад, Ольвії та Мілету, і між цими державами не було укладено спеціальний договір, то за принципом, розповсюдженим у грецькому світі, судочинство повинно було відбуватись в полісі відповідача [11 с. 64].

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**.

Підсудність є історичним явищем, адже його правила залежать від економічних і соціально-політичних умов суспільного життя та обумовленої ними організації судової влади.

Основні ґрунтовні правила підсудності були сформовані в грецькому та римському праві. Процесуальне право державних утворень на території сучасної України рецепіювало норми законодавства Греції та Риму щодо правил підсудності.

Вплив римського приватного права на законодавство України простежується приблизно від V ст. до н. е., але прямиий вплив можна побачити в законодавчих текстах, таких як «Руська правда», «Литовські статuti», «Права, за якими судиться малоросійський народ» і безпосередньо в Цивільному кодексі України та Цивільному процесуальному кодексі України.

Список використаних джерел:

1. История рабовладельческого государства и права (Афины и Рим) : учеб. пособие / Все-союз. юрид. заоч. ин-т. / Громаков Б. С. М. : ВЮЗИ, 1986. 80 с.
2. Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс. М. : Юридическая литература, 1997. 62 с.
3. Держава і право Стародавнього Рима/ Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти / Київський орден Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка / Юрид. факультет, Кафедра історії держава та права / В. М. Катрич. К., 1972. 112 с.
4. Принципы римского гражданского и уголовного процесса / Л. Н. Загурский. Х., 1874. 432 с.
5. Римское частное право : учебник / В.А. Краснокутский и [др.] ; под ред. проф. И. Б. Новицкого, проф. И. С. Перетерского. М. : Волтерс Клувер, 2010. 608 с.
6. Основы римского гражданского права / И. Б. Новицкий. М. : Зерцало, 2007. 408 с.
7. Історія українського права : посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін.; К. : Грамота, 2010. 336 с.
8. Питання держави та права в курсі історії України. З найдавніших часів.
9. Історія держави і права України: Курс лекцій / Шигаль Д. А. Х. : Вид-во «Індустрія», 2011. 252 с.
10. Історія становлення української державності / Панюк А., Рожик М. Львів : Центр Європи, 1995. 166 с.
11. Історія держави і права України. Стародавня доба : навч. посіб. / О.А. Гавриленко. Х. : ХНУВС, 2011. 63 с.
12. Право античних держав Північного Причорномор'я : [навч. посіб.] / О.А. Гавриленко ; Нац. ун-т внутр. справ. Х. : 2004. 111 с.